

Кушнірова Т.В. Жанр як структурована категорія сучасного літературознавства / Т.В.Кушнірова // Наукові записки ХНПУ ім.Г.С.Сковороди. – Харків: ППВ «Нове слово», 2010. - Випуск 1 (61). – Ч.2. – С.168-175.

Т.В.Кушнірова

ЖАНР ЯК СТРУКТУРОВАНА КАТЕГОРІЯ СУЧАСНОГО ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА

Жанр як літературознавча категорія здавна викликає чималий інтерес у дослідників, оскільки дане поняття є ключовим і таким, у якому акумулюються загальні закономірності доби, а також окремі здобутки митців. Критики неодноразово звертаються до з'ясування структурного наповнення жанру, його складових, які б дозволили систематизувати жанри чи виокремити певний стрижень при його аналізі. Розробці даного питання присвятили свої роботи провідні літературознавці, як-от: М.Бахтін, С.Аверінцев, Ц.Тодоров, О.Потебня, Л.Чернець, А.Ткаченко, Б.Іванюк, Н.Копистянська, О.Ніколенко та ін. Попри те, що вивчення даної літературознавчої категорії почалося досить давно, залишається багато спірних питань, які потребують детальнішого розгляду. У зв'язку з цим назріла необхідність уточнити визначення самого поняття жанру, дослідити його змістове наповнення, а також розглянути взаємозв'язок жанру з іншими літературознавчими категоріями.

Сучасне літературознавство виробило різні підходи до вивчення поняття «жанр» та його структурного наповнення. Це стосується передовсім визначення змісту самого терміну, адже і словники, і окремі літературознавці його трактують по-різному. Аналізуючи довідкову літературу, можна з упевненістю сказати, що в літературознавстві наразі немає єдності щодо визначення поняття «жанр». Дослідники вказують на розмитість жанрово-родових категорій. Часто поряд із поняттям «жанр» вживається ще й поняття «вид». Нерідко як у підручниках, так і у критичних розвідках терміном «жанр» визначають рід («ліричний жанр»), вид («жанр повісті») і різновид («епічна драма»). У перекладі із французької жанр – це є рід і вид, тому плутанина у літературознавстві цілком логічна, оскільки наразі не виробилося єдиного системного підходу щодо жанрово-родової класифікації.

Оскільки визначення поняття «жанр» чи не найбільш суперечливе у сучасному літературознавстві, то його розробці присвячено безліч літературознавчих розвідок провідних учених ХХ століття. Існує велика кількість його визначень і трактувань. Наприклад, М. Бахтін вважав, що жанр є посередником між індивідуальним і колективним, одиничним і загальним [2, с.211]. Тобто, жанр виступає як колективно-індивідуальний регулятор складного процесу людського спілкування. Бахтін досліджував традиційні жанри, вказуючи на їхню сувору регламентацію, окреме існування, чіткі межі та використання лише «свого» матеріалу. Жанрові угруповання мають певні

традиції та обов'язки для авторів. Дослідник говорив про канон жанру – «певну систему стійких і твердих жанрових ознак» [1, с.452].

Літературознавець Б.Ярхо відносив вчення про жанри до розділу спеціальної літературознавчої науки – композиції. Дослідник зазначав, що при великій наявності жанрів, у літературознавстві не виробилося чіткої їх систематизації. Він пропонував виокремлювати «постійні елементи» або «показники жанрів» і «змінні елементи» або «супутні ознаки». Показники жанру – це елементи, «присутні в усіх творах певного жанру, комбінація яких необхідна і достатня для того, щоб відрізнити жанри між собою. Супутні ознаки – ті, які не входять у визначення жанру, але існують у більшості його представників» [17, с.328]. Продуктивною є думка дослідника щодо необхідності поділу часто поєднаних між собою жанрів, літературних видів (родів) і носіїв «концепції» твору (сатири, елегії та ін.)

Відомий російський лінгвіст О.О.Потебня подає цілісну лінгво-естетичну концепцію, яка знайшла втілення у його працях: «Думка і мова» (1862), «Із лекцій з теорії словесності» (1894), «Із нотаток з теорії словесності» (1905). Він розробляє теорію щодо «внутрішньої» та «зовнішньої» форми слова, і ширше, твору, підкреслюючи єдність форми та змісту. Їх єдність знаходить повне вираження у поетичному образі та художньому творі. Ідею «зовнішньої» і «внутрішньої» форми відхопили Р.Уеллек і О.Уоррен, акумулюючи концепцію стосовно теорії жанрів. Дослідники у своїй «Теорії літератури» (1956) пишуть про те, що жанру притаманна як «зовнішня», так і «внутрішня» форми: «...жанром можна умовно вважати групу літературних творів, у яких теоретично виявляється загальна «зовнішня» (розмір, структура) і «внутрішня» (настрій, ставлення, задум, іншими словами – тема і аудиторія) форма» [15, с.211]. Але вчені додають, що ці поняття не є сталими, оскільки жанри можуть видозмінюватися у процесі еволюції. Цю думку підхопила сучасна дослідниця Л.Чернець, стверджуючи, що для повного жанрового прочитання твору край необхідним є аналіз його форми [16]. Але дослідниця не вказує якої саме: «внутрішньої» чи «зовнішньої», вона синтезує ці дві складові й виводить одне поняття «форма».

Поняття «зовнішня форма» співвідноситься з терміном «жанрова структура», «жанрова матриця». Літературознавець Б.Іванюк визначає жанрову матрицю як структурний інваріант жанру, генетично зумовлений комплекс найбільш усталених ознак, що залишаються атрибутивними впродовж усього історичного життя жанру [6, с.11]. Жанрова матриця є внутрішньою нормою кожного з жанрів, вона зумовлює їх доцентрову стабільність, і тому її значення як власної пам'яті жанру полягає в необхідності, так би мовити постійного зворотного самоусвідомлення жанру в процесі його розвитку, діахронічної модифікації [6, с.12]. Змістовність жанрової матриці необхідно відрізнити від жанрового канону, який спричиняється історичною традицією будь-якого жанру, маючи певний набір структурних ознак. Це простежується передовсім на зразках фольклорних жанрів із «стилістичними формулами», постійними

епітетами, композиційними прийомами (жанровий зачин, триступенева градація, паралелізм).

Канонічні жанри набувають статусу жанрової матриці, яка багато в чому збігається з поняттям «пам'ять жанру», яке теоретично обґрунтував М.Бахтін. Він стверджував, що «пам'ять жанру» – типологічна змістовність жанру, яка утворюється в процесі його історичного функціонування і набуває значення його внутрішнього канону. М.Бахтін наголошує на тому, що в кожній окремій жанровій модифікації присутні «невмирущі елементи архаїки. Причому вони не залишаються незмінними, а постійно «осучаснюються». «Жанр завжди і той, і не той, завжди і старий, і новий одночасно. Жанр живе сучасним, але завжди пам'ятає своє минуле, свій початок» [1, с.178]. Архаїчні елементи, за М.Бахтіним, – ті інваріанти, які дозволяють класифікувати твори за жанрами. Ці чинники розглядаються дослідниками як основні структурні складові жанрових утворень більш абстрактного рівня. Ці жанрові категорії мають різні назви: «літературний рід» (В.М.Жирмунський), «архижанр» (Ж.Женетт). На відміну від нових, тільки сформованих у результаті синтезу жанрів, ці жанрові форми володіють меншою культурною та історичною обумовленістю. Особливість значних «архижанрів» полягає в тому, що вони існують наразі лише як теоретичні системи. За словами Ж.Женетт, «кожен з них має зайняти вищу сходинку в ієрархії і увібрати в себе певну кількість емпіричних жанрів» [5, с.311]. Визначальним це є для фольклористики, насамперед, тому, що без нього неможливе розуміння діахронічної варіативності усної народної творчості. Утім, і для інших жанрів поняття «пам'ять жанру» є актуальним, оскільки воно наповнене певним жанровим змістом.

Щодо визначення поняття жанровий зміст, то у літературознавстві наразі не існує єдиного виваженого твердження. З давнини точиться дискусія щодо наповнення поняття «жанровий зміст». Ще Платон пропонував розрізнити у творі словесного мистецтва «як і що ми говоримо» («Держава»). Відтоді й утвердилася думка про взаємозв'язок змісту і форми твору, які є суто розумовими абстракціями. Г.Гегель писав, що зміст є не що інше, як перехід форми у зміст, а форма є не що інше, як перехід змісту у форму [4, с.389]. Отже, будь-який зміст – формований, а форма – змістовна. Ю. Лотман у праці «Структура художнього тексту» (1970) вказував, що дуалізм форми і змісту має бути замінений поняттям ідеї, що реалізує себе в адекватній структурі та не існує поза цією структурою. Зміна структури донесе до читача або глядача іншу ідею [11, с.10]. Дослідник стверджував, що неможливо досягнути ідею, відірвану від авторської системи моделювання світу, від структури твору. Ідея не міститься в якихось, навіть вдало дібраних цитатах, а виражається у всій художній структурі. Ідея в структурі – завжди модель, бо вона відтворює образ дійсності. Поза структурою ідея немислима. І як наслідок, неможливо механічно розчленувати художній твір на зміст і форму, бо зміст завжди знаходить формальне вираження, а форма теж несе певний зміст.

Російська дослідниця М.Крошнева теж аналізує художній твір у формально-змістовому аспекті, стверджуючи, що до змістових компонентів художнього твору належать тема, характери, обставини, проблема, ідея, до формальних – стиль, жанр, композиція, художня мова, ритм, змістово-формальних – фабула, сюжет, конфлікт [8]. Дослідниця дотримується чіткого змістово-формального поділу, що, на нашу думку, є досить категоричним і потребує детального тлумачення.

Український літературознавець А.Ткаченко використовує поняття «формозміст» і «змістоформа», підкреслюючи неподільність змісту й форми: «Літературний твір є такою функціонально рухомою системою зв'язків, де кожен елемент, взаємодіючи з іншими, переносить на них свою енергію і навпаки, а всі разом вони індукують значно сильніше і якісно інше світло, ніж кожен зокрема. Це й витворює художню напругу формозмісту. Або ж змістоформи...» [13, с.142]. Дослідник виділяє такі елементи змісту, або ж змістові прояви художньої форми: тема (тематика), проблема (проблематика), ідея (художня, мистецька), а у більш розширеному трактуванні також – тенденція, пафос, конфлікт, родовий і жанровий зміст, фабула. До елементів форми, або ж формальних проявників художнього змісту він відносить: сюжет, композицію, художню мову. Усі елементи (з погляду поезики) або ж чинники (з погляду стилю) формозмісту виступають не відокремлено, а сукупно, в найрізноманітніших поєднаннях, що й визначає стилеві особливості тексту [13, с.147]. Жанровий зміст, на думку критика, відноситься до змістовних проявів художньої форми, які сам дослідник називає елементами змісту, хоча потім обмовляється і стверджує, що для визначення стилю необхідне поєднання всіх чинників змісту і форми.

Лексикон загального та порівняльного літературознавства теж трактує жанр як вид змістовної форми, яка зумовлює цілісність літературного твору, що визначається цілісністю теми, композиції та мовленнєвого стилю [9, с.197]. Автори довідника вказують на те, що вирішальне значення у визначенні жанру відіграє тематичне наповнення твору.

Зважаючи на змістовність жанру Г. Пospelов у 40-х роках ХХ століття робить спробу систематизувати жанрові явища. Він розподіляє жанрові форми на «зовнішні» («замкнена композиційно-стилістична цілість») і «внутрішні» («специфічний жанровий зміст» як принцип образного мислення і пізнавального трактування характерів). У книзі «Проблеми історичного розвитку літератури» (1972) дослідник визначає «жанровий зміст» як «типологічно, історично повторюваний аспект проблематики творів». «Жанровий зміст – один із стилетвірних факторів в рамках одного твору», – писав Пospelов. Він говорив, що твори національно-історичного жанрового змісту (епопеї, билини, оди) пізнають життя в аспекті становлення національних суспільств, історичні розглядають становлення окремих характерів у приватних стосунках, твори «етологічного» жанрового змісту

відтворюють стан національного суспільства чи певної його частини [12, с.207].

Українська дослідниця Нонна Копистянська у монографії «Жанр, жанрова система в просторі літературознавства» (2005) пропонує власну концепцію систематизації світоглядних основ жанру. За ступенем абстрактності та конкретності літературознавець умовно виділяє чотири жанрові сфери: абстрактну, історичну, конкретно-національну, індивідуальну. Виокремлені сфери формуються на основі інтересів митця, його світовідчуття, під впливом міжжанрових взаємодій, зв'язків літератури з іншими видами мистецтва, залежно від ставлення до традиції і соціально-історичних чинників. Ці процеси, на думку Н.Копистянської, «перебувають у постійному розвитку» [7, с.47], тому жанрові утворення є змінними категоріями, які постійно еволюціонують і трансформуються.

Поняття «жанровий зміст» тотожне «жанровій модальності». Жанрова модальність – «властивість жанру, яка полягає у вираженні відношення змісту твору до об'єктивного світу, тематична характеристика художньої моделі залежно від встановлюваної нею вірогідності зображення, власне його можливості, дійсності чи необхідності» [10, с.366]. Проявом жанрової модальності є жанровий пафос, який акумулюється у композиційно-мовленнєвій структурі твору, а також є визначальним чинником жанрового стилю. Через стиль жанрова модальність доводить до реципієнта змістове наповнення твору та виконує певну функцію (імагогічну, ідеологічну, виховну, повчальну). Іншими словами, жанрова модальність – це атрибутивна властивість жанру виражати уставлене ставлення до будь-якого об'єкту своєї рефлексії [6, с.12], вона ототожнюється із змістовністю жанру, який може змінюватися протягом літературного розвитку.

Невід'ємною складовою жанрового змісту твору є наявність жанрової домінанти, яка стає визначальним чинником жанрового наповнення. При неправильно розставлених акцентах при визначенні жанрової домінанти твору може відбутися непорозуміння автора і читача, яке призведе до ідейної переакцентуації твору, його художнього пафосу. Сучасна українська дослідниця Н.Бернадська у роботі «Теорія роману як жанру в українському літературознавстві» (2005) визначає жанр як художнє ціле, в якому взаємодіють домінантні (більш-менш постійний набір ознак, які охоплюють різні рівні твору – від тематичного до сюжетно-композиційного та мовного) й змінні ознаки (система гнучких і рухливих варіативних елементів структури) [3, с.4]. За основу літературного жанру вона бере жанрову домінанту, яка забезпечує жанровий кістяк, що сполучається із певними модифікаціями, які, у свою чергу, залежать від мислення, світовідчуття, психології окремого письменника, а також своєрідних рис – естетичних, історичних, національних – літератури певного періоду.

Б.Томашевський визначаючи жанр, окреслює рамки жанрової домінанти. Дослідник стверджує, що жанр – це поєднання певних прийомів, ознак

(природних, літературно-побутових, історичних), які часом несумісні. Ознаки жанру, тобто прийоми, які організують композицію твору, стають прийомами домінуючими, тобто такими, що підпорядковують собі всі інші прийоми, необхідні для створення художньої одиниці. Такий домінуючий прийом вважається домінантою. Сукупність домінант і стає визначальним моментом у створенні жанру. Дослідник стверджує, що ці ознаки різноманітні, вони поєднуються і, як результат, не дають можливості для створення логічної класифікації жанрів за певним принципом [14, с.207].

Літературознавець Б.Іванюк говорить про жанрову домінанту, як про визначальну жанрову характеристику твору, його жанрову концепцію [6, с.10]. Жанрова домінанта структурно упорядковує жанрові концепції твору, надає їм системної організованості. Деякі жанрові домінанти, які характеризуються композиційною і змістовою самостійністю, можуть трансформуватися у жанри-вставки. Жанр-вставка – це композиційно локалізований жанр у структурі твору [6, с.9]. У якості жанру-вставки можуть виступати: молитва, епітафія, клятва, сповідь, щоденник, анекдот, притча тощо. Жанрами-вставками можуть бути й категорії інших жанрових систем (публіцистичних та наукових): газетна стаття, хроніка, репортаж, інтерв'ю, некролог, наукова стаття, трактат та ін. Такі жанри-вставки як загадка, замовляння, прислів'я, «персонажна» пісня та ін. є типовими для жанрів усної народної творчості.

Отже, змістовий аспект літературних жанрів привертає до себе пильну увагу літературознавців ХХ ст. і трактується по-різному. Ураховуючи різні підходи до визначення даного поняття, ми трактуємо жанр як формозміст, в основу якого покладено певний жанровий зміст (точка зору на світ, концепція світосприйняття), що має певне жанрове наповнення (тематика і проблематика твору, авторська позиція, тенденція, пафос, конфлікт твору, образна система, сюжетно-композиційні особливості, форма оповіді). При поєднанні критеріїв жанрового змісту утворюються жанрові форми, характерні не лише для творчості певного письменника, а й такі, що визначають особливості певних літературних угруповань (літературного напрямку, течії, художньої системи). З розвитком літератури жанровий зміст може трансформуватися, модифікуватися, оскільки на нього впливають як внутрішньолітературні, так і зовнішні (історичні, соціальні, філософські, мистецькі) фактори. Поняття «жанровий зміст» тотожне «жанровій модальності». Проявом жанрової модальності є жанровий пафос, який акумулюється у композиційно-мовленнєвій структурі твору, а також є визначальним чинником жанрового стилю. Через стиль жанрова модальність доводить до реципієнта змістове наповнення твору та виконує певну функцію (імагогічну, ідеологічну, виховну, повчальну). Невід'ємною складовою жанрового змісту є наявність жанрової домінанти, яка стає визначальним чинником жанрового наповнення. Жанрова домінанта – жанровий кістяк, що характеризується певними ознаками і залежить від мислення, світовідчуття, психології окремого письменника, а

також своєрідних рис – естетичних, історичних, національних – літератури певного періоду.

Література

1. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – М.: Худож.лит., 1975. – 500с.
2. Бахтин М. Проблемы речевых жанров // Литературная учеба. – 1978. – №1. – С.211-115.
3. Бернадська Н.І. Теорія роману як жанру в українському літературознавстві: Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.01.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 36с.
4. Гегель Г.В.Ф. Лекции по эстетике: в 2т.– СПб.: Наука, 1999. – Т.1. – 622 с.
5. Женетт Ж. Введение в архитекст // Женетт Ж. Фигуры: в 2 т. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1998. – Т. 2. – 472 с.
6. Іванюк Б.П. Жанрологічний словник: Лірика. – Чернівці: Рута, 2001. – 92с.
7. Копистянська Н. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства. – Львів: ПАІС, 2005. – 368с
8. Крошнева М. Е. Теория литературы: учебное пособие. – Ульяновск: УлГТУ, 2007. – 103 с
9. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 636 с.
10. Літературознавча енциклопедія: у 2-х т.: Автор- укладач Ю.І.Ковалів. – К.: Академія, 2007. – 608с.
11. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970. – 384с.
12. Пospelов Г.Н. Теория литературы: Учеб. для университетов. – М.: Высш. шк., 1978. – 351 с.
13. Ткаченко А.О. Мистецтво слова (Вступ до літературознавства): Підручник для гуманітаріїв. – К.: Правда Ярославичів, 1997. – 448с.
14. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика: Учеб. пособие. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 335с.
15. Уэллек Р., Уоррен О. Теория литературы – М.: Прогресс, 1978. – 325с.
16. Чернец Л.В. Литературные жанры (проблемы типологии и поэтики) Л.В.Чернец. – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1982. – 192 с.
17. Ярхо Б. Послесловие из далёкого прошлого. Размышления филолога-античника на темы «круглого стола» // Вопросы литературы. – 1999. – №6. – С.178-207.

Анотація

Кушнірова Т.В. Жанр як структурована категорія сучасного літературознавства.

У статті розглядаються проблеми вивчення жанру як літературознавчої категорії, виокремлюються його характерні риси, структурне наповнення.

Жанр співвідноситься з такими категоріями як форма, зміст та ін. Виокремлюються змістові прояви художньої форми (тематика, проблематика, пафос, жанровий зміст) та формальні прояви художнього змісту (сюжет, композиція, художня мова). Акцентується увага на ролі жанрової домінанти у художньому творі. Показана багатозначність даного поняття і степінь його опрацювання у сучасній науці, а також перспективи вивчення жанру художнього твору.

Ключові слова: жанр, жанровий зміст, жанрова домінанта, жанрова система.

Аннотація

Кушнирова Т.В. Жанр как структурированная категория современного литературоведения.

В статье рассматриваются проблемы изучения жанра как литературоведческого понятия, выделяются его характерные черты, структурное наполнение. Жанр соотносится с такими категориями как содержание, форма и т.д. Рассматриваются содержательные проявления художественной формы (тематика, проблематика, пафос, жанровое содержание) и формальные проявления художественного содержания (сюжет, композиция, художественная речь). Акцентируется внимание на роли жанровой доминанты в художественном произведении. Показана многозначность данного понятия и степень его разработанности в современной науке, а также перспективы изучения жанра художественного произведения.

Ключевые слова: жанр, жанровое содержание, жанровая доминанта, жанровая система.

Summary

Kushnirova T.V. Genre as the structured category of modern literary criticism.

The problems connected with the comprehension of the genre as the literature category are observed in the article. The author defines its characteristic features and genre structure. The genre is compared with such categories as the content and the form. Substantial displays of the art form (subjects, a problematics, pathos, the genre maintenance) and formal displays of the art maintenance (a plot, a composition, art speech) are considered. The attention to roles of a genre dominant in a work of art is focused. The polysemy of this concept and the degree of its researching in the modern science as well as the perspectives of studying genre in the literary works are shown.

Key words: genre, genre maintenance, genre dominant, genre system.

Відомості про автора:

Кушнірова Тетяна Віталіївна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри зарубіжної літератури Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

Адреса: 36009

м.Полтава,

вул.Кондратенка, 7, кв.4.

т.050-5638953, e-mail: ku_ta@rambler.ru

УДК 821.161.1-1/-9